

СТРУКТУРА МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ПЕРЕКЛАДАЧА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНА КАТЕГОРІЯ

Іваницька Марія Лонгинівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається структура мовної особистості перекладача як комплексний трикомпонентний і трирівневий феномен з точки зору перекладознавства, лінгвопсихології, соціології, теорії текстів. Визначаються ознаки мовної особистості, релевантні для перекладознавства, як-от екстравертованість / інтровертованість, спосіб мислення, здатність до опанування мов, мовна компетентність, індивідуальна (мовна) картина світу, національно-соціальна приналежність, мовні й позамовні мотиви, цілі та настанови, соціальні та психологічні емоції.

Ключові слова: мовна особистість, художній переклад, картина світу, когнітивний компонент, ідіо-стиль, контекст.

У зв'язку з антропоцентричним спрямуванням сучасних мовознавчих досліджень для перекладознавства стрижневим виявляється питання про індивідуальність перекладача, яка найповніше проявляється у його мовній особистості. Цей феномен лише починає осмислюватися перекладознавцями, оскільки для вивчення мовної особистості потрібний інтердисциплінарний підхід. Філософія та соціологія, психологія і особливо психолінгвістика, культурологія, теорія комунікації, когнітивістика та герменевтика – це далеко не повний перелік наук, без залучення котрих неможливо дослідити сутність мовної особистості перекладача як двовекторної фігури міжкультурного посередництва.

Актуальність даної розвідки визначається необхідністю розглянути мовну особистість перекладача як комплексне багатогранне явище, що дозволить пізнати та дослідити її у різних аспектах. **Мета** роботи – розглянути структуру мовної особистості перекладача художньої літератури та поглибити уявлення про неї завдяки залученню даних інших наук, пов'язаних із філологією. **Предметом** дослідження є компоненти, рівні та якості мовної особистості перекладача. Наукова **новизна** визначається тим, що структура мовної особистості перекладача у вітчизняному перекладознавстві ще не описана, тому спроба залучити категорії інших наук до опису цього феномену є новою.

Поняття мовної особистості ввів у філологію В. В. Виноградов, а розвинув – Ю. Караулов, запропонувавши її структуру у лінгво-прагматичному ракурсі. Послідовники вченого Г. Богін, І. Прожогіна, В. Маслова та ін., розробляючи цю теорію та досліджуючи російські мовні особистості, вносили до запропонованої структури деякі доповнення, але досі філологія активно користується трирівневою схемою Ю. Караулова: 1) вербально-семантичний рівень (мається на увазі, як мовець володіє певною мовою); 2) когнітивний рівень, одиницями якого є поняття, ідеї, концепти, які складаються у кожній мовній особистості у картину світу, котра відображає систему цінностей; 3) прагматичний рівень, який охоплює цілі, мотиви, інтереси, установки та інтенціональності [Караулов 1987, 4].

Українські мовознавці також послуговуються поняттям мовної особистості [Гнатюк 2002], але комплексних досліджень української мовної особистості поки що немає. Українська психолінгвістика визначає мовну особистість як "сукупність пізнавальних, емоційних та мотиваційних властивостей, що забезпечують мовну компетенцію людини як носія певного національно-культурного простору" [Засекіна 2007, 83]. Дослідник Л. Засекіна подає структурні компоненти мовної особистості, які дещо відрізняються від структури мовної особистості, запропонованої Ю. Карауловим, поєднуючи у першому – когнітивному – компоненті мовні здатності, здібності, знання, стратегії, компетентність із мовною картиною світу, і вводить емоційний компонент, який виражає біологічні, соціальні та психологічні емоції. Її ідеї розвиває О. Лавриненко, ускладнюючи поняття мовної особистості і вибудовуючи її структурно-функціональну модель таким чином, що три рівні мовної особистості – біологічний, мовний та психологічний – знаходять своє відображення у трьох компонентах особистості – когнітивному, мотиваційному та емоційному [Лавриненко]. Названі вчені розглядають мовну особистість у психологічному аспекті, але їхні міркування видаються нам доволі плідними, оскільки в лінгвістиці під таким кутом зору особистість перекладача ще не розглядалася.

Філософи та соціологи розглядають мовну особистість як суб'єкт суспільних відносин, в тому числі з боку впливу на неї та на її соціально-культурну діяльність мовної культури національно-соціальної групи, до якої належить ця особистість. Безперечно, мовна культура особистості перебуває у залежності від соціального статусу і ролі цієї особистості у суспільстві, а, з іншого боку, саме мова формує і визначає соціальне існування цієї особистості [Боринштейн 2001, 49], а що стосується перекладача, то мова визначає можливості самореалізації перекладача, тобто його соціальної значущості.

З погляду соціології, Є. Боринштейн визначає мовну особистість як систему, яка виникає в суспільстві і розвивається, ґрунтуючись на здатності вираження і закріплення соціальних відносин і взаємодій, як умову і продукт культури [Боринштейн 2004, 65]. У своїй праці він розглядає, яким чином характер освоєння мовної культури впливає на особистісні та соціальні якості людини, та виділяє деякі якості мовної особистості, які доречно, на наш погляд, долучити до характеристики мовної особистості перекладача.

Вітчизняні перекладознавці О. Чередниченко, М. Новікова, А. Науменко, Л. Вєрзун, Т. Бідна, О. Мазур, розмірковуючи про творчі пошуки перекладачів, досліджуючи індивідуальний стиль конкретного перекладача чи аналізуючи відтворення певних елементів оригіналу при перекладі, вказують на такі важливі складові мовної особистості перекладача, як культурно-національна приналежність чи індивідуальні контексти (в цьому плані варто звернути увагу на розвідку О. Мазур "Дослідження творчої особистості перекладача у світлі теорії контекстів" [Мазур 2011]).

Базуючись на моделях Л. Засекіної та О. Лавриненка, а також міркуваннях Є. Боринштейна та О. Мазур, спробуємо описати структуру мовної особистості перекладача, залучаючи для цього і позамовні фактори.

Ми притримуємося думки, влучно висловленої М. Новиковою, що майстерність перекладача – "це категорія особиста та особистісна" [Новикова 1986, 4]. Тому вважаємо доцільним детальніше розглянути саме особистісний контекст перекладацької діяльності, котрий проявляється у різних компонентах структури та на її різних рівнях.

Когнітивний компонент мовної особистості перекладача можна розглядати на біологічному, мовному та психологічному рівнях. Так, хоча біологічний рівень має на увазі генетичні, тобто вроджені властивості особистості, але така визначальна вроджена властивість як екстравертованість / інтровертованість має безпосереднє вираження у мовленні: екстраверти говорять (а, отже, й пишуть) більш експресивно, яскраво, охоче діляться з оточуючими своїми думками, проблемами, відчуттями, займають активну позицію в комунікативному акті. Можна припустити, що перекладачі-екстраверти привносять у текст перекладу більше своїх емоцій, аніж інтроверти, активніше, можливо, вільніше інтерпретують оригінал відповідно до своєї картини світу, ймовірно, працюють швидше, оскільки націлені на результат та соціальне визнання. Мовна відкритість і доступність перекладача проявляється у націленості на дво- чи кількомовне спілкування і в ролі активного посередника між комунікантами, тому, можливо, екстраверти проявляють свої перекладацькі здібності у різних сферах. Інтроверти-перекладачі, навпаки, можуть занурюватися у глибини першотвору та довго рефлексувати, обдумувати свої враження від прочитаного, дошукуватися невисловленого та ретельніше поводитися як із текстом оригіналу, так і з власною вербалізацією, пропущеною через свої почуття авторської думки.

Друга властивість, що належить до біологічного рівня, – співвідношення між логічним та образним мисленням – проявляється не лише і не стільки в інтелектуальній сфері, але й у рецепції першотвору та манері його перестворення цільовою мовою. Можна припустити, що перекладачі, у яких образне мислення переважає над логічним, створюють свої тексти на основі багатшої образності, ніж це передбачає оригінал, та не бояться мовної творчості, на відміну від перекладачів з логічним мисленням, переклади котрих будуються, швидше за все, за принципом семантичного (літерального) перекладу. Прагнення до аргументованості, чіткості та зрозумілості не дозволяє їм слідувати за феноменологічними тенденціями у перекладі, вірогідно, вони представлятимуть евристичні та герменевтичні школи перекладу.

Третя вроджена властивість особистості – схильність до опанування інших мов, тобто до полілінгвізму, – закладає стрижневу ознаку сучасного перекладача, що пов'язана із володінням робочими мовами. За свідченнями перекладачів-практиків, для хорошого перекладу потрібно досконало володіти мовою, на яку перекладаєш, та достатньо – мовою, з якої перекладаєш. Але, безперечно, виграє той перекладач, котрий вільно володітиме обома, у котрого на генетичному рівні проявлятиметься гнучкість універсального предметного коду (первинного коду мислення людини), що дозволить переключатися з мови на мову, не втрачаючи часу на додаткові мисленнєві операції та залучення довідкового матеріалу. Як зразки легкого входження у чужі мови можемо назвати перекладачів Миколу Лукаша (вивчив ідиш та західноєвропейські мови у школі), Григорія Кочура (вивчив низку мов на засланні), Пауля Целяна (вже в юності вільно володів кількома мовами).

На мовному рівні когнітивний компонент проявляється у мовній здатності, яка, в свою чергу, дає поштовх для мовних здібностей як індивідуально-специфічних особливостей людини. Користуючись ними, майбутній перекладач отримує мовні та енциклопедичні знання, які створюють базу до мовної та позамовної компетентності. Таким чином, якщо навіть мовна здатність закладається генетично, то мовна та вузько-спеціальна компетентність залежить від того, наскільки ефективно індивід користувався своїми здібностями на свідомому рівні. О. Лавриненко стверджує, що ступінь мовної компетентності, якого вдається досягти індивіду, істотно впливає на наповненість його власної мовної картини світу [Лавриненко]. Не даремно склалося так, що більшість перекладачів були і є філологами (за освітою чи за покликанням душі), адже переклад вимагає високої мовної компетентності. Так, Микола Зеров був професором української літератури, Євген Попович – філологом-германістом, Петро Тарашук – філологом-україністом, Анна-Галя Горбач була доктором славістики та романістики, сучасні перекладачі Петро Рихло, Юрко Прохасько, Тимофій Гаврилів – філологи-германісти.

Варто згадати і адаптивно-акумуючу характеристику особистості перекладача, котра проявляється у його здатності перекладати тексти різних авторів та жанрів, тобто у мовному плані пристосовуватися до різних комунікативних ситуацій, при цьому залишаючись самим собою.

Можна констатувати той факт, що на когнітивний компонент особистості мовного рівня впливають біографічні дані – місце народження, освіта, обрана професія, а також отриманий досвід, для перекладача досвід професійної діяльності, отримані навички та вміння не можна недооцінювати.

На психологічному рівні когнітивний компонент проявляється через свідомість, котра відповідає за дієздатність усієї системи елементів мовної особистості. Свідомість безпосередньо пов'язана із загальною та мовною картиною світу особистості, що є складним утворенням із "образів-ментефактів" з певною інформаційною та чуттєво-емоційною складовою, які наповнюють внутрішній світ особистості. Картина світу мовної особистості є динамічною, вона поповнюється новими образами та концептами завдяки комунікації, пізнавальній та творчій діяльності індивіда. Опосередковано картину світу автора можна уявити завдяки аналізу мови та ідей його творів, але виокремити під час аналізу перекладів картину світу перекладача набагато важче, оскільки вона накладається на картину світу автора. Соціально-культурна пізнавальна мотивація перекладача пов'язана з прагненням "розкодувати" світ і сформувати його індивідуальну мовну модель. Її засади можна вивчати як гносеологічні та когнітивні аспекти перекладацької діяльності. Швидше за все, саме ця мотивація визначає ту тенденцію, напрямок, школу перекладу, котрих притримується перекладач у своїй творчості.

Мисленнева індивідуалізація світу відповідає за формування стилю мислення, що корелює зі специфікою духовного світу мовної особистості, національною та індивідуальною ментальністю перекладача і може бути пояснена за допомогою когнітивної лінгвістики, а також філософії мови, оскільки мова формує і "розгортання думки" (за О. Потебнею). В. фон Гумбольдт зазначав, що "у кожній мові закладено

самобутній світогляд" [Гумбольдт 1984, 80], О. Потебня, розвиваючи ідеї Гумбольдта, вважав, що мова є породженням і виявом "народного духу", і окреслює національну самість спільноти, кодуючи у структурах твореного нею "проміжного" світу особливий національний світогляд" [Потебня 2007, 187]. Вбачаючи у мові єдино властиві кожній людині та кожній спільноті спосіб і можливість сприймати світ і осмислювати його, О. Потебня притримувався думки, що мова індивідуалізує як окрему особу, так і національний загал, вона формує світосприйняття.

Зазначимо, що індивідуальна картина світу перекладача прямо залежить від національної картини світу, тому мисленнєва індивідуалізація світу безпосередньо пов'язана із культурно-репрезентативною якісною визначеністю мовної особистості, що знаходить вияв в утвердженні своєї етнічно-національної та культурно-групової приналежності та вираженні її в своєму стилі мовлення. Те, що перекладач бачить світ через призму своєї рідної мови, можемо висувати і з теорії "лінгвістичної відносності" Е. Сепіра і Б. Уорфа, оскільки дослідники наполягали на обумовленості розходження між культурами розходженням між мовами [Сепир 1993]. Цю характеристику особистості перекладача можна досліджувати у ракурсі лінгвокультурології, виявляючи вплив рідної культури та другої (чи й третьої) засвоєної культури на мовну маніфестацію перекладача.

Другий компонент мовної особистості – мотиваційний – релевантний для перекладознавства на мовному та психологічному рівнях, хоча біологічні потреби мотивують до діяльності, яка може протікати також і в комунікативній та перекладацькій сферах. Мовний рівень мотиваційного компонента задовольняє потреби вищого рівня, які Ю. Караулов називає "комунікативно-діяльнісними потребами" [Караулов 1987, 52]. Це бажання висловитися чи передати далі отриману інформацію, поділитися прочитаним зі співвітчизниками, це певні культурно-мистецькі запити. Такі потреби мають екстралінгвістичну та прагматичну природу. Соціально-діялісна спрямованість забезпечується прагненням передати ідеї та цінності інших культур своїм співвітчизникам, або досягнення своєї культури – представникам інших культур. Ця властивість особистості залежить від ієрархії цінностей, котрою керується в житті індивід, від певного соціально-національного виховання та оточення майбутнього перекладача і вписується у літературний та міжлітературний, соціально-історичний контексти його творчості. Для перекладача це має вплив як на вибір матеріалу для перекладу, так і на його взаємодію з іншими культурними посередниками, як от видавництва, фонди, мас-медіа тощо. Мотивація перекладача виливається у мовні цілі, настанови та інтенціональності. Л. Засекіна вважає, що ці складові мовного мотиваційного компонента "забезпечують закономірності переходу від оцінок мовленнєвої діяльності суб'єкта до осмислення себе як мовної особистості, що є носієм культури свого народу та виразником його національної ідентичності", причому інтенціональність мовної особистості "надає смислу та наповнює значеннями об'єкти фізичного і соціального світу, які ... розглядаються як певні семіотичні коди, що несуть відбиток суспільно-історичного розвитку конкретної культури" [Засекіна 2007, 87–88]. Дослідниця зазначає, що мовні настанови знаходять своє вираження у вигляді готовності мовної особистості до певних форм мов-

ного реагування, особливості якої залежать від специфіки індивідуального досвіду. Під впливом мовних мотивів, настанов та інтенціональностей мовна особистість перекладача ставить перед собою певні цілі перекладу, стаючи одночасно не лише реципієнтом першотвору, але й його інтерпретатором, посередником між першотвором та іншомовним читачем, перестворюючи оригінальний твір цільовою мовою під впливом суспільно-історичного розвитку цільової культури та свого індивідуального життєвого досвіду.

Мовні та психологічні мотиви перекладача можна розглядати і в контексті мовної політики, чи, за висловом О. Чередниченка, контексті сучасної мовної ситуації, котрий впливає на громадянську та національну свідомість перекладача. На думку О. Мазур, в умовах тиску на українську мову з боку російської та англійської, а також в умовах двомовності в Україні, український художній переклад є засобом опору, показником національної та культурної своєрідності нашого народу, що на рівні текстів перекладів часто позначається активним використанням національної лексики замість інтернаціональної, реабілітацією забутих питомих слів, значним розширенням синонімічних рядів у мові перекладених творів, зрештою, намаганням створити єдиний літературний стандарт задля підняття престижу української мови [Мазур 2011, 67].

Культурні контексти оригіналу трансформуються у свідомості перекладача на культурні контексти цільової мови на основі його інтерпретаційної настанови. Інтерпретаційна настанова перекладача, на думку психолога Ш. Чхарташвілі, – це цілісний динамічний стан особистості, який визначає весь перебіг діяльності цієї людини [цит. за: Новикова 1986, 85]. Вона пов'язує когнітивний та мотиваційний компоненти мовної особистості. В. Коптілов скептично ставиться до "власної психологічної настанови" перекладача, вважаючи що цей термін Г. Гачечиладзе характеризує лише перекладача-суб'єктивіста, з-під пера якого виходить новий твір, що не є відображенням оригіналу [Коптілов 2003, 11]. На нашу думку, будь-який перекладач, як і інша творча особистість, що починає нешаблонну діяльність, яка характеризується множинністю можливостей, мусить мати певну настанову, тобто, уявлення про те, як в ідеалі повинна відбуватися ця діяльність і якого результату досягти. Питання "як" ми пов'язуємо із методами та стратегіями перекладу, а питання про результат – із прагматичними та естетичними настановами.

Прагматичні мотиви психологічного рівня вписуються у контексти реальної дійсності, такі як соціальний контекст, контекст історичної сучасності та контекст ринкових відносин. Переклад певного твору може бути соціальним замовленням суспільства, як це було у радянський час, коли переклади західної літератури заповнювали лакуни висвітлення гострих політичних тем, а перекладачі доносили до сучасників прогресивні ідеї. Разом із тим, переклад іноземного бестселера може бути й комерційним замовленням видавництва. Критика перекладів, що робляться на замовлення, не завжди справедлива, адже мовно-психологічні та естетичні мотиви духовного плану сучасного перекладача йдуть у реальному житті поряд із прагматичними, хороший перекладач може поєднати і роботу, і творчість; це можна спостерегти хоча б на прикладі успішного перекладу українською мовою усіх книг про Гаррі Поттера Віктором Морозовим.

Особливого особистісного смислу надає творчості перекладача третій компонент структури його мовної особистості – емоційний, котрий забарвлює як ставлення перекладача до об'єктів дійсності (серед яких і першотвір, і його автор), так і до мовної реальності (мова оригіналу, своє мовлення у ході відтворення оригіналу, та, особливо, – мовлення персонажів, яке є одночасно їхньою мовною характеристикою та відбиває інтерпретацію перекладачем певного образу). Вважаємо, що для перекладознавства релевантними виступають соціальні та психологічні емоції перекладача, котрі регулюють його суспільну діяльність та оцінку власної діяльності, власної особистості як носія певної мови та культури, а також ставлення до мови як смислу у процесі самореалізації. Естетико-мовний профіль особистості перекладача як цілісний вияв його буття у світі, утвердження його особистого естетичного світу проявляється у виборі твору та автора для перекладу, у тактиках та стратегіях перекладу, а також у його ідіостилі. На мовному рівні це проявляється у виборі певних лексичних, фразеологічних, синтаксичних та стилістичних засобів у різних комунікативних ситуаціях, на психологічному рівні – у задоволенні від своєї мовленнєвої / комунікативної / перекладацької діяльності, відчутті потрібності суспільству, можливості впливати на інших, просувати певні твори, культуру, поширювати ідеї тощо. Можемо констатувати той факт, що саме мова визначних письменників, на сьогодні – журналістів та телеведучих, а також і мова перекладачів є соціально вагомою, такою, що впливає на суспільство – його мову, світосприйняття, систему цінностей, поступово – картину світу.

Висновок. Структура мовної особистості перекладача – це багатовимірна неієрархічна і нелінійна система мовних та екстралінгвістичних елементів, котрі взаємопов'язані і взаємообумовлені. Між рівнями цієї системи немає чітких меж, явища, що описані як елементи одного компонента, можуть так само бути під впливом іншого. Крім того, кожен компонент можна розглядати у різних контекстах. Перспективним виявляється дослідження мовної особистості сучасних перекладачів із аналізом усіх описаних компонентів даної моделі.

В статье рассматривается структура языковой личности переводчика как комплексный трехкомпонентный и трехуровневый феномен с точки зрения переводоведения, лингвopsихологии, социологии, теории контекстов. Определяются черты языковой личности, релевантные для переводоведения, такие как экстравертность/интравертность, способ мышления, способность к овладению языками, языковая компетентность, индивидуальная (языковая) картина мира, национально-социальная принадлежность, языковые и внеязыковые мотивы, цели и установки, социальные и психологические эмоции.

Ключевые слова: языковая личность, художественный перевод, картина мира, когнитивный компонент, идиостиль, контекст.

The article studies the structure of translator's personality as a complex phenomenon that consists of three levels and three components from the viewpoint of translation science, linguistic psychology, sociology, and theory of contexts. It also defines the traits of language personality relevant to translation science, such as extraversion/introversion, mode of thought, ability to master a language, language competence, individual's (linguistic) world view, national and social identity, language and extralinguistic motives, aims and attitudes, social and psychological emotions.

Key words: translator's personality, literary translations, world view, cognitive component, individual style, context.

Література:

1. *Боринштейн Є.* Соціокультурні особливості мовної особистості / Євген Боринштейн // Соціальна психологія. – 2004. – № 5 (7). – С. 63–72.
2. *Боринштейн Е. Р. Кавалеров А. А.* Личность: ее языковые и ценностные ориентации // Е. Р. Боринштейн, А. А. Кавалеров. – Одесса : Астропринт, 2001. – 163 с.
3. *Гнатюк Л. П.* Мовна особистість як об'єкт лінгвістичних досліджень: історія дослідження та проблема структури / Л. П. Гнатюк / Вісник Черкаського університету. Серія "Філологічні науки". – Черкаси, 2002. – Вип. 44. – С. 38–43.
4. *Гумбольдт В.* О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества [1830–1835] / В. Гумбольдт // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 37–298.
5. *Засєкіна Л. В.* Мовна особистість у сучасному соціальному просторі / Лариса Засєкіна // Соціальна психологія. – 2007. – № 5 (25). – С. 82–90.
6. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 210 с.
7. *Коптілов В.* Теорія і практика перекладу / Віктор Коптілов. – К. : Юніверс, 2003. – 279 с.
8. *Лавриненко О. Л.* Конструювання концептуальної моделі мовної особистості / О. Л. Лавриненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/851/94>.
9. *Мазур О. В.* Дослідження творчої особистості перекладача у світлі теорії контекстів / О. В. Мазур // Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Філологічні науки. – 2011. – № 6. – Ч. 2. – С. 65–71.
10. *Новикова М. А.* Прекрасен наш союз. Литература – переводчик – жизнь / Марина Новикова. – Киев : Радян. письменник, 1986. – 225 с.
11. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 2007. – 241 с.
12. *Сепир Э.* Коммуникация / Э. Сепир // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М. : Прогресс ; Универс, 1993. – 656 с.